

8. Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... д. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.Ф. Крижановський ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса – 2009. – 469 с.

9. История политических и правовых учений : [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»] / Н.Д. Амаглобели и др. ; под ред. Н.В. Михайловой. А.А. Опалевой, А.Ю. Олимпиева. – М. : Юнити-Дана, 2012. – 367 с.

10. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека ; пер. з лат. А. Содомори. – К. : Основи, 1999. – 608 с.

ОБРУСНА С. Ю.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри управління
у сфері цивільного захисту
(Черкаський інститут пожежної
безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету
цивільного захисту України)

ІЛЬНИЦЬКИЙ М. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теоретичних та
приватно-правових дисциплін
(Київський міжнародний університет)

УДК 342.8

РОЛЬ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ У ФОРМУВАННІ ЗАКОНОДАВЧИХ ОРГАНІВ

У статті досліджено роль виборчої системи у формуванні законодавчої гілки влади в Україні. Проаналізовано тенденції розвитку вітчизняного виборчого законодавства та вказано шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: виборча система, вибори, виборче законодавство, законодавча влада, парламент України.

В статье исследована роль избирательной системы в формировании законодательной ветви власти в Украине. Проанализированы тенденции развития отечественного избирательного законодательства и указаны пути его усовершенствования.

Ключевые слова: избирательная система, выборы, избирательное законодательство, законодательная власть, парламент Украины.

The author investigates the role of electoral system in the formation of the legislative branch of government in Ukraine. The tendencies of the national electoral legislation development have been analyzed and the ways of its improvement have been determined.

Key words: electoral system, elections, electoral legislation, legislative power, parliament of Ukraine.

Вступ. В умовах формування демократичної правової держави, посилення впливу громадян на ухвалення політичних рішень особливої ваги набуває дослідження ролі виборів та виборчих систем у формуванні органів державної влади. В Україні за роки незалежності відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні виборів. Хоча становлення виборчого законодавства було доволі складним, що підтверджується процесом прийняття і реалізації на практиці виборчих законів. Історично склалося так, що Закон України «Про вибори народних депутатів України» став модельним законодавчим актом у сфері всього виборчого законодавства. Кожний із законів про вибори народних депутатів на різних етапах розвитку держави був визначальним законодавчим актом у правовому регулюванні процесу народовладдя. Водночас усі скликання українського парламенту обиралися за виборчими законами, що ухвалювалися фактично напередодні виборів.

В умовах нестабільного виборчого законодавства, наявності підвищеного інтересу до виборів як процесу формування представницьких органів влади, зросла увага до його якості, удосконалення, а тому питання законодавчого забезпечення виборчого процесу і нині є надзвичайно актуальним та потребує детального вивчення юристами-науковцями і практиками. Тому не випадково вибори та виборчі системи одночасно є предметом дослідження політичної, юридичної та інших наук. Політологічний доробок представлено роботами Г. Артемова, О. Батанова, В. Бебика, В. Божанова, С. Вавилова, Д. Позняка, Л. Кочубей, Поліщука, В. Фесенка, Ю. Шведа та інших. Із правових позицій вибори і виборчі системи досліджували такі вітчизняні вчені: М. Афанасьєва, Н. Богашева, А. Георгіца, В. Ковтунець, І. Коліушко, О. Лавринович, О. Марцеляк, М. Ставнійчук, А. Ткачук, О. Тодика, Ю. Тодика, В. Федоренко, Ю. Фрицький, В. Шаповал, В. Яворський та інші. Незважаючи на те, що проблемні аспекти виборів і виборчих систем досить ґрунтовно досліджені у працях науковців, єдиних підходів до висвітлення ролі та місця демократичних виборів у формуванні законодавчих органів немає.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі виборчої системи у формуванні законодавчої влади в Україні.

Результати дослідження. В Україні триває вдосконалення шляхів проведення чесних і прозорих виборів, пошук оптимальної виборчої системи. Для того, щоб зрозуміти, як такі процеси впливають на систему державного управління, варто детально проаналізувати систему норм, за якими формується парламент, більшість якого буде утворювати уряд. Виборча система є своєрідним методом переведення голосів виборців у депутатські мандати. Зміни виборчої системи розглядалися і розглядаються з огляду на зменшення чи збільшення парламентського представництва окремих політичних сил за незмінності рівня їх суспільної підтримки. Відповідним чином формуються і вимоги до виборів та виборчої системи.

Вихідними положеннями наявної виборчої системи і вибору її найоптимальнішої модифікації має бути визначення певних пріоритетів. На думку вчених, виборча система має забезпечувати результативність виборів, тобто гарантування обрання у визначені законодавством терміни конституційної більшості зі складу парламенту з тим, щоб він міг розпочати свою роботу. Не менш важливим є структурування парламенту, тому що без нього неможливе формування стійкої парламентської більшості, відповідальної за стан державного управління.

В умовах нинішнього неструктурованого українського суспільства виборча система має забезпечити повне структурування парламенту, створення парламентської більшості, стійкість і продуктивність якої залежить від кількісного та якісного складу депутатських фракцій. Вагоме значення має також професіоналізм, порядність, чесність, відповідальність депутатів перед виборцями. В умовах демократії важливу роль відіграє адекватність представництва виборців у парламенті як окремими депутатами, так і депутатським корпусом загалом, достатність представництва політичних меншин тощо [1].

Виборча система має сприяти налагодженню відносин між владою і громадянським суспільством, обранню до представницьких органів справжньої політичної еліти, формуванню таких владних органів, що працювали б на користь суспільству, а не задля задоволення

вигод окремих груп. Під час обрання виборчої системи вагоме значення має врахування таких чинників: необхідності розвитку партій і затвердження такої виборчої системи, що стимулювала б зміцнення, укрупнення партійних утворень у політичному спектрі держави; підвищення політико-правової культури учасників виборчого процесу, обов'язкове зважання як на історичні традиції, так і на передовий світовий досвід. Виборча система, виборчі правила та процедури впливають на стабільність політичної системи і розвиток демократії в країні, але водночас залежать від чіткості та виваженості правових норм, що визначають суть та особливості виборчого законодавства.

Систему виборчого законодавства в Україні в юридичній літературі поділяють на чотири групи законодавчих актів [2, с. 38–39]. Безумовно, основу цієї системи становить Конституція України (р. III «Вибори. Референдум»), деякі ст. р. IV, V та інших розділів [3]. Другу групу утворюють так звані спеціальні виборчі закони: «Про вибори народних депутатів», «Про вибори Президента України», «Про місцеві вибори», «Про Центральну виборчу комісію», «Про державний реєстр виборців». До третьої групи відносять нормативно-правові акти конституційного законодавства, що безпосередньо не регулюють виборчий процес, але без існування яких неможливе його ефективне здійснення: закони України «Про громадянство», «Про звернення громадян», «Про громадські об'єднання» тощо. Четверту групу становлять галузеві законодавчі акти суміжних галузей, якими регулюються певні процедури виборчого процесу, наприклад, норми кримінального, адміністративного, цивільного законодавства [4, с. 70–71].

На думку дослідників, у сучасних умовах значне місце в регулюванні виборчого процесу посідають підзаконні акти: постанови, протокольні рішення Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) чи інших центральних відомств. Не менш важливими є рішення Конституційного Суду України. Що стосується останнього, В. Тихий справедливо наголошує, що під час тлумачення законів і Конституції України Конституційний Суд має уникати небезпеки підміни законодавця, оскільки правова природа тлумачення не допускає правотворчої діяльності [5, с. 20].

На думку В. Шаповала, кожен первинний акт містить положення, що ефективно діятимуть тільки разом із вторинним актом, який його конкретизує [6, с. 7]. Водночас дієвість вторинного акта багато в чому залежить від якості первинного. Скасування чи часта зміна виборчих законів напередодні виборів призводить до серйозних проблем у правовому регулюванні виборчого процесу на всіх рівнях. Тому певною мірою слушною є пропозиція щодо передбачення положення про те, що зміни до виборчого законодавства не можна вносити за рік до проведення виборів, а також відмінити їх або ухвалювати в новій редакції [4, с. 72]. Можливо, таке формулювання є досить категоричним щодо часових меж, але по суті має вагоме значення для стабілізації законодавчого забезпечення виборчого процесу. Варто також погодитись із думкою дослідників щодо складності виборчих законів у їх застосуванні. Особливо складними вони є для пересічних громадян. Під час внесення змін необхідно також враховувати сучасний стан соціально-політичного розвитку держави, процес формування громадянського суспільства тощо. Як бачимо, виборчий процес на законодавчому рівні формально врегульований, але актуальною залишається проблема його якісного удосконалення. Одним із шляхів такого удосконалення може стати ухвалення виборчого кодексу, що активно обговорюється в наукових колах, серед політиків і юристів-практиків.

На думку багатьох науковців, процес трансформації виборчої системи, що застосовується для формування парламенту, показує основну її особливість – відсутність наукового підходу до впровадження такої системи у правову модель України. За період незалежності України фактично функціонувало шість виборчих законів і п'ять виборчих систем. Постійно відбувався пошук оптимальної, з погляду законодавця, моделі. Так, наприклад, з парламентських виборів 1990, 1994, 1998, 2002, 2006 рр. лише вибори 1998–2002 рр. відбувалися за однією виборчою системою, але з урахуванням різних законів. Це ще раз підтверджує тезу, що під кожні вибори фактично створювалась нова виборча система.

Однією із причин такої ситуації дослідники називають те, що виборчі закони є складовою ординарного законодавства, що дозволяє їх змінювати звичайною більшістю голосів.

У Конституції П'ятої республіки Франції, низку положень якої запозичила вітчизняна Конституція, закріплено норми, які визначають виборчу систему, що значно сприяє її стабільності. Конституційне закріплення виду виборчої системи пропонується й окремими вітчизняними дослідниками [7]. Звичайно, у такій пропозиції наявна раціональна ідея. Водночас в Україні, за відсутності досвіду державного будівництва, вітчизняного парламентаризму, закріплювати таке положення на рівні Конституції було б недоцільним. Це може стати питанням майбутньої стратегії реформування Конституції.

Варто зазначити, що Україна отримала від Радянського Союзу мажоритарну систему, яка діяла в період з 1991 р. по 1996 р. У Радянському Союзі її функціонування пояснювалось прагненням контролювати депутатів через імперативний мандат та єдиною партійною системою. Період 1991–1993 рр. характеризувався спробами адаптувати стару систему до потреб нової демократичної держави, зокрема адаптація полягала в ідеї зведення нанівець партійного чинника. Типова мажоритарна система була трансформована у варіант двохтурової французької системи, результатом чого став той факт, що деякі виборчі округи так і не були представлені в парламенті. Варто також пам'ятати, що технічні параметри такої системи є ефективним засобом маніпулювання нею.

Важливість і проблемність для України вибору оптимальної моделі виборчої системи підтверджує і той факт, що на виборах 2002 р. під час запровадження виборчої системи змішаного типу за пропорційними списками перемогу отримав ліберально-демократичний напрям, а за мажоритарними округами – діаметрально протилежний, консервативний. Причина такої ситуації полягає в тому, що українські партії не відповідають своєму основному критерію – ідеологічності, а по суті, залишаються структурами, що любіють вузькокорпоративні, часто бізнесово-олігархічні інтереси. У подальшому ми спостерігаємо поступовий рух від кваліфікованих мажоритарних виборчих систем до пропорційної, де змішана система відіграє роль перехідного етапу. Запровадження у свій час пропорційної виборчої системи не вирішило питання пошуку оптимальної виборчої моделі, актуальним воно залишається і донині.

Як відомо, ефективність пропорційної виборчої системи вимірюється й тим, наскільки партії-переможці на виборах можуть сформувати парламентську коаліцію й утворити уряд. Складність формування останнього залежить від низки чинників, але значний негативний вплив може мати достатньо висока конфліктність у середовищі політичної еліти, що може стати джерелом перманентних політичних криз. Тому важливого значення набуває аналіз особливостей процесу формування вітчизняної парламентської коаліції.

Стабільною політичною коаліцією вважають таку, що проіснувала відведений для неї учасниками термін і досягла поставленої мети. Формування коаліції – досить складний суспільний, політичний та юридичний процес, на який істотно впливає низка чинників: соціально-політичного середовища, самої коаліції, що характеризують учасників коаліційного переговорного процесу, що є характерним для вітчизняного політичного середовища. Варто погодитись із думкою вчених про те, що українське суспільство ще з 90-х рр. XX ст. перебуває у процесі трансформації. Характерними особливостями трансформації українського суспільства, на думку С. Катаєва, є: мінливість, що стала фундаментальною його характеристикою; актуальні питання геополітики та чіткий розподіл політичних уподобань; постійна антикризова риторика у процесі створення коаліцій; наявність електорального розколу, який чітко простежується по регіонах; так звані «клієнт-патрональні» відносини між учасниками коаліції, що стають особливо актуальними в період кадрових призначень [8, с. 57–61].

З правового погляду, вагомим фактором, що впливає на процес формування коаліції, є чинна нормативно-правова база. Експерти вказують на недосконалість процедур формування парламентської коаліції та принципів функціонування депутатських фракцій [9, с. 26]. Значно знижує ефективність роботи коаліції відсутність досконалих нормативно-закріплених положень про її права, обов'язки та відповідальність. Так, наприклад, історія виборчих кампаній із 2002 р. по 2007 р. свідчить, що жодна зі створених коаліцій не мала конституційної більшості голосів, а середня тривалість їх існування дорівнювала приблизно одному

року. Тобто жодна з них не була політично стабільною, що можна сказати і про нинішню парламентську коаліцію.

Відсутність взаємодії між основними політичними силами призводила і нині призводить до відсутності передумов до формування широкої коаліції, хоча до спроб її формування вдаються всі політичні гравці. Як свідчать останні політичні події, під час коаліційних переговорів часто лунають досить різкі політичні заяви з боку різних політичних сил. Водночас не всі домовленості стають надбанням громадськості. Характерною рисою процесу формування вітчизняної коаліції стає те, що період коаліційних переговорів оголошується часом парламентської або політичної кризи. І сам процес формування коаліції є також досить довготривалим. Центральним під час переговорів стає посадове питання, оскільки політичні партії прагнуть реалізовувати політику через «своїх» людей, призначених на ключові урядові посади.

Як бачимо, формування коаліції є досить складним соціальним процесом, на який одночасно впливають і українське суспільство загалом, і основні політичні сили, і певна політична ситуація, і наявність чи відсутність ефективного законодавства, що регулює процес. Без усвідомлення особливостей згаданого процесу і створення відповідних умов для його успішного завершення досить складно розв'язати як проблему ефективного функціонування коаліції, так і проблему консолідації політичної еліти взагалі.

Виборча система є фактично наріжним каменем демократії, тому що визначає основні якісні параметри функціонування парламенту. Але водночас вибір моделі виборчої системи залишається більше питанням політичної доцільності. Виборча система по суті – процесуально-процедурний інструмент, за допомогою якого реалізується безпосередня демократія.

Модель виборчої системи беззаперечно впливає на позиціонування парламенту в системі поділу влади і формування механізму стримувань і противаг. Мають братись до уваги система балансу гілок влади, правовий статус глави держави й уряду. Структурованість і кількісні та якісні показники партійної системи здатні радикально впливати на вибір моделі виборчої системи. Так, наприклад, наявність значної кількості радикальних партій при застосуванні пропорційної системи може привести до їх появи в парламенті з усіма відповідними наслідками. Такі ж наслідки може мати і поява полярно протилежних політичних партій. Спосіб формування уряду і парламентської більшості є результатом форми державного правління і системи поділу влади. Як засвідчив досвід 2006–2008 р.р., жорсткі норми коаліції та пропорційної системи хоча й мали позитивні наслідки, але водночас спричинили низку конфліктів: розпуск парламенту, численні звернення до Конституційного Суду, політичну нестабільність і, фактично, політичну кризу.

Як бачимо, стабільне виборче законодавство передбачає визначення типу виборчої системи, найбільш оптимальної для держави за наявного характеру співвідношення політичних сил, типу партійної системи, рівня розвитку демократичних інститутів, громадянського суспільства. Крім того, процес проведення виборів досить тісно пов'язаний з особливостями виборчих технологій, які застосовуються під час виборчих кампаній.

Політична реформа в Україні триває. Сучасний стан політичної системи в державі вказує на необхідність удосконалення не лише законодавчої бази, а й зміни політико-культурних традицій українського народу. Потребує переосмислення відношення до держави і державної влади. Оскільки державні інститути сприймаються протягом тривалого часу досить негативно, спостерігається низький рівень довіри до них, а вже з таких позицій вони не можуть вважатися цілком легітимними.

Парламент не відображає повною мірою рівень довіри, уподобання і прагнення всього населення. Таке відбувається й тому, що суспільство віддає голоси не за політичні сили, а за соціальні міфи, що озвучують політичні лідери. Але прийшовши до влади, досить часто політичні сили в парламенті провадять політику, протилежну тій, що була проголошена їхніми політичними лідерами. Тому парламент і не виконує однієї зі своїх головних функцій – досягнення соціально-політичної стабільності та представництва інтересів, а навпаки – стає джерелом соціальної напруги. Водночас парламент в Україні і в попередні роки, і нині має виконувати важливе завдання: створення законодавчої бази для проведення реформ.

Як свідчить практика, Українська держава має в зазначених позиціях і вагомій успіхи, і серйозні прорахунки. Як у попередні роки, так і нині існують проблеми, пов'язані із кризовими явищами в усіх сферах життя. Ситуація значно покращилась під час конституційних змін 2004 р. Цьому сприяло проведення виборів за пропорційною системою, посилення права щодо формування і контролю за діяльністю уряду, солідарна відповідальність парламентської коаліції з урядом тощо [10, с. 9].

На думку дослідників, саме в зазначений період були сформовані досить сприятливі умови для розвитку парламентаризму: раціональна законодавча діяльність, адекватне результатам голосування представництво, практично ідеальна система стримувань і противаг. Але на практиці суспільство отримало представництво великих фінансово-політичних груп із харизматичними лідерами, але відсутністю реальних програм соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку. Крім того, пропорційна система із закритими списками привела до звуження суспільного представництва в парламенті, нівелювання принципу територіального представництва. Натомість він замінювався принципом партійно-програмового представництва, що можливо за наявності ідеологічних партій із розвинутою внутрішньопартійною демократією та послідовною програмою.

Реально в Україні під час виборів спостерігався конкурс обіцянок політичних лідерів, які не може виконати жоден уряд. Головним критерієм потрапляння у партійний список став фінансовий внесок. Фактично списки формувалися лідерами та спонсорами партій. Іншою, досить негативною тенденцією стало закриття каналів еліт, що проявилось в реальному відриві парламенту від суспільства. Свого часу перші незалежні вибори в Україні засвідчили, що громадяни бажають бачити депутатів, які прагнуть реформ. Це підтвердили вибори I, II скликань, за якими відповідно 92% і 95% депутатів було обрано вперше. Водночас з 1998 р. простежується тенденція до скорочення кількості депутатів, які обрані вперше: на 18% III скликання, 24% наступне скликання.

На думку вчених, причину трансформації категорії «депутати, обрані вперше» варто шукати в законодавчо визначених механізмах пропорційних виборів. Пропорційні вибори 2007 р. дали оновлення складу Верховної Ради лише на третину. Спостерігалася тенденція до реалізації парламентом корпоративних інтересів окремих елітних груп. Виборці переконуються в тому, що парламент поступово перетворюється на орган колективної безвідповідальності, що можна спостерігати і нині, що, безумовно, підриває рівень довіри населення.

У сучасних умовах парламенту важливо переглянути сутність свого призначення. Йдеться про його роль в інтеграції населення, врегулювання конфліктів між політичними гравцями, налагодження підтримки з боку населення, його довіри до інститутів влади. Зміни мають відбутися в суспільній свідомості, політичній і правовій культурі суспільства, за яких населення разом з усіма недоліками парламенту усвідомлюватиме необхідність його функціонування в політичному житті держави.

Аналізуючи тенденції розвитку вітчизняного парламенту, дослідники відзначають позитиви його інституційних змін: удосконалення законодавчого процесу, інфраструктури комітетів і комісій, прозорість у роботі тощо. Водночас серйозними проблемами залишаються питання слабких партій, недовіра як у самому парламенті, так і з боку населення, а це, своєю чергою, проблема легітимності та структуризації вітчизняного парламенту, формування депутатського корпусу тощо.

Нині усталено є думка, що одним із найбільш ефективних засобів стабілізації у Верховній Раді має залишитися формування сталої, дієздатної парламентської більшості. Проте варто взяти до уваги, що ефективна робота більшості можлива за умови інституціонування на чітко визначеній правовій основі. Спроби політичного тиску на неї несуть загрозу розпаду, протистояння, загострення боротьби щодо впливу на формування уряду тощо.

На потребі підвищення інституційності вітчизняного парламенту наголошено і в доповіді, підготовленій Місією Європейського Парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса. У Меморандумі про взаєморозуміння між Верховною Радою та Європарламентом про спільні межі парламентської підтримки від 3 липня 2015 р. визначено такі пріоритети:

забезпечення ефективності використання конституційних функцій Верховної Ради: законодавчої, контролюючої та представницької; підвищення якості українського парламентаризму; підвищення прозорості, передбачуваності, ефективності та відкритості процесу роботи Верховної Ради; реалізація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [11, с. 5].

Звіт Пета Кокса про роботу Верховної Ради було представлено на українському тижні в Європарламенті, що можна назвати початком її реформи. У документі наголошується, що український парламент не повною мірою справляється зі своїми функціями та пропонується 52 рекомендації щодо його вдосконалення. Аналіз зазначених пропозицій свідчить, що низка з них має суто технічний характер, деякі є досить революційними за своїм змістом, а окремі викликають певну пересторогу, виходячи з реалій вітчизняної політики. Наміри місії Кокса зрозумілі: реформа парламенту за європейськими підходами. Але практика свідчить, що вітчизняний політиком, українське суспільство ще не повною мірою готові сприйняти такі підходи, що може привести до нівелювання зрозумілих для європейців демократичних традицій у вітчизняних реаліях.

Висновки. Як бачимо, інститут виборів в Україні донині перебуває на етапі становлення. Законодавець нарешті має вирішити такі нагальні питання, як: найбільш повна реалізація волі громадян на основі виборчого законодавства; підвищення ефективності виборчого процесу; сприяння утвердженню авторитету політичних партій; структурування парламенту; сприяння політичній структурованості суспільства; забезпечення обрання стійкої парламентської більшості, що спроможна створити дієвий уряд і взяти відповідальність за роботу Верховної Ради. Без вирішення зазначених завдань Україна буде позбавлена повноцінного політичного розвитку, головними показниками якого є розвиток політичної системи, громадянського суспільства і правової держави.

Список використаних джерел:

1. Глодя К. Окремі аспекти вдосконалення вітчизняної законодавчої бази виборчого процесу / К. Глодя // Науковий вісник. – 2009. – Вип. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : vivacademy.com/vidavnistvo_1/.../Glodja.pd...
2. Ставнійчук М. Актуальні питання систематизації виборчого законодавства України / М. Ставнійчук // Вибори – 98: Досвід. Проблеми. Перспективи : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – К. : ЦВК, 1999. – С. 37–43.
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr
4. Ковальчук О. Законодавче забезпечення виборчого процесу в Україні / О. Ковальчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vlp.com.ua/node/14902vlp.com.ua/node/14902
5. Тихий В. Проблеми офіційного тлумачення Конституції України / В. Тихий // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України. – К. : Видавництво Української академії державного управління, 1999. – Вип. 1. – С. 18–20.
6. Шаповал В. Верховенство закону як принцип Конституції України / В. Шаповал // Право України. – 1999. – № 1. – С. 5–7.
7. Баймуратов М., Сліденко І. Формування парламенту України: до пошуку оптимальної системи / М. Баймуратов, І. Сліденко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : radnuk.info/statti/228...pravo...2010-01-22-21...19.html
8. Катаєв С. Сучасне українське суспільство / С. Катаєв. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.
9. Конституційна реформа в Україні : перебіг, стан і перспективи (аналітична доповідь) // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1.
10. Алефіренко В. З досвіду державотворення в Україні за роки незалежності : проблеми і перспективи / В. Алефіренко, С. Руденко // Історична наука: проблеми розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Луганськ, 2002. – С. 7–11.
11. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності, підготовлена Місією Європарламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса. – 89 с.

